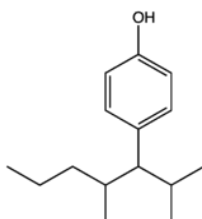

Juha Varto

Elämän kaltaisuuksia

4-(2,4-dimethylheptan-3-yl)phenol

Kertautuvia merkityksiä on tavattu pitää kulttuurin kehittymisen merkkeinä: kun jokin arjen ilmiö tai teko alkaa menettää arkista merkitystään tai satunnaista funktiotaan, se nousee kulttuuri-ilmiöksi ja luo itse omat sääntönsä ja vaikutuksensa. Taiteen alkuperää on selitetty luonnon ilmiöiden matkimisena ja esimerkiksi metsästysnonnen tavoitteluna. Jonakin päivänä tämä matkiminen ja maaginen vaikuttaminen irtautuivat lähteistään ja tavoitteistaan, ja – helas! – edessämme oli Taide, jolla oli oikeus itse määrätä sääntönsä ja syynsä, tavoitteensa ja vaikutuksensa. Linnun liikkeiden matkimisesta matka klassiseen balettiin on pitkä ja täynnä arvaamattomia ja palautumattomia muutoksia. Mutta yksi on selvää: muutokset tuottivat uusia tehtäviä ja tarpeita, joilla ei ollut mitään tekemistä metsästysnonnen kanssa.

Näin syntyi uusi toiminnan muoto, jolle ei luultavasti olisi löytynyt luoja ilman kummallista kulttuurista kehitystä. Klassinen baletti on todella outo ilmiö, ajattelee sitä miltä kannalta tahansa. On myös vaikea keksiä, miksi se on olemassa, ja mitä ehkä puuttuisi, jos se puuttuisi. Mutta vielä kummallisempaa on ajatella, että sillä olisi ”luonnollinen alkunsa” toiminnassa, joka on tähdännyt toisten luontokappaleiden surmaamiseen – tai ehkei sittenkään niin kummallisemmalta...

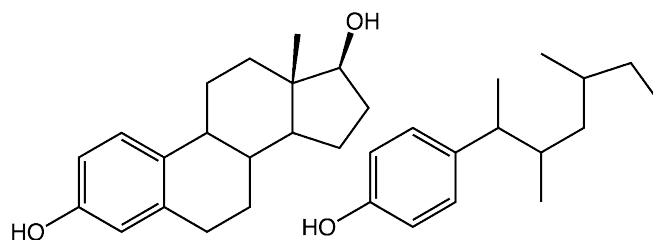
Kokonaan toinen kysymys voisikin kuulua: kuka piti huolta metsästysnonnesta? Jäikö puoliksi maaginen ja puoliksi mimeettinen teho uuden kehityksensä jalkoihin? Tuliko jokin uusi, aiemmin tuntematon tai muualta siirretty vanhan

tilalle, kun vanha siirtyi vuosisatojen kuluessa metsän laidalta oopperataloihin? Vastaus on ilmeinen: metsästykseseen saapui uusi aika, *etäältä ja näkymättömistä* saalistamisen aika, jossa ei ollut tarvetta lähikontaktiin, magiikkaan tai houkutteluun. Uudessa kaikki oli saatavissa tekniikan avulla eikä tekniikka ollut millään tavoin riippuvainen ajatellusta tai kuvitellusta yhteydestä saaliin ja saalistajan välillä, siis mimesiksestä. Tällä tavoin niin metsästyksessä kuin balettikin ovat päätyneet katsomisiksi, etäältä esitetyiksi ja mimeettisen vastakohdiksi.

Toinen, vain vähäisesti erilainen, tilanne on nähtävissä silloin, kun tapahtumat kulkevat toiseen suuntaan. Äskeisen kaltainen ei voi kulkea toiseen suuntaan, koska se on jo unohtanut aiemmat rakenteensa ja syynsä. Mutta joskus käy niin, että on olemassa muuttumaton rakenne mutta toiminta tuottaa tulokseksi jotain aivan muuta kuin rakenne edellyttäisi. Tunnettu jokamiehen biologiasta tilanteen, jossa hormonit, joita itse tietämättämme tuotamme, saavat aikaan muutoksia toiminnassamme, käyttäytymisessämme ja valmiudessaamme esimerkiksi paritella tai lisääntyä. Olemme itse asiassa täysin näiden hormonien armoilla ja niiden toiminnasta riippuu yksilön käyttäytyminen ja lajin säilyminen. Emme voi tehdä paljoakaan tälle asialle, tai emme voineet, mutta nyt ehkä voimme, vaikka tulos ei ole kovin ilahduttava.

Näyttää siltä, että tässäkin asiassa olemme siirtymässä katsomoon, mutta syy onkin siinä, että olemme katsomossa tehneet ratkaisuja, joiden tuloksista emme etukäteen tienneet mutta jälkikäteen emme niitä ehkä hallitse. Olemme onnistuneet mimesiksessä häkellyttävän hyvin.

Luodessaan raakaöljystä (ja siis pleiosteenikauden eläimistä ja kasveista) uudenlaisia muovituotteita viisaat kemistimme tulivat tuottaneeksi monia yhdisteitä, joita on käytetty surutta jo 70 vuotta, joskus tarpeeseen ja harkiten mutta useammin satunnaisesti ja vailla selvää ohjelmaa. Nyt, kun muovit ja niiden rakennusaineet ovat levinneet laajasti luontoon, erityisesti valtameriin, olemme saamassa feedbackia. Erityisesti 4-(2,4-dimethylheptan-3-yl)phenol, tuotenimeltään nonyylifenolit, on osoittautunut todella ”luonnolliseksi”, kuten sen alkuperäkin antaa odottaa. Se muistuttaa estrogenin rakennetta siinä määrin, että joutuessaan kosketuksiin niiden vastaanottajien kanssa, joiden toimintaa estrogeni ohjaa, nämä ottavat sen vastaan mukisematta ja täyttävät sillä ne paikat, joissa estrogenin piti olla aktiivisena. Ainut ero on, että nonyylefenooleilla ei ole muuta aktiivisuutta kuin täyttää tila, jossa ne ovat vieraita.

estrogeni

eräs nonyylifenoli

Tämä ei ole mimesistä sanan mielessä, jonka tunnemme klassisesta estetiikasta (Aristoteleesta Auerbachiin). Kaltaisuus on syntynyt satunnaisesti, kukaan ei ole tarkoittanut sitä, vaan kulttuurinen tuotteliaisuus on sattumalta päätyntä samankaltaiseen rakenteeseen, joka on sen verran ”avoin”, ettei se kokonaan itse määrää, mihin se kulloinkin joutuu. Mutta kyse on mimesiksestä kohtalonomaisessa mielessä, jossa jotakin tapahtuu vain, koska se on mahdollista (Murphyn lain mukaan). Tätä ilmiötä voi pitää universaalina, sillä biologian lisäksi sen voi nähdä muuallakin, jopa samoissa mitoissa: ilmiöt korvaavat toiset täyttääkseen niiden paikan ilman, että ne huolehtisivat jälkimmäisten tehtävistä.

Jokainen kulttuurisesti arvokas ilmiö, vanha tai uusi, alkuperäinen tai johdettu, saattaa joutua korvatuksi jollakin toisella, jolla ei ole kykyä täyttää sen tehtävää. Esimerkiksi kaupallinen viihde on omaksunut muotoja, joilla on tehoja siinä missä taiteellakin, mutta silti se ei saavuta kokijoissaan seurauksia, joita taide saavuttaa. Pyroteknologia ja vahvistetut äänet kuuluvat olennaisesti nykyviihteeseen, on se rockia tai elokuvaa, viihdekonsertti tai sirkusta. Laulajat taustoitetaan valtavilla koneistoilla, tarkoituksena olla teatraalinen ääripisteeseen asti, ja ääni vahvistetaan ja muunnetaan siten, että se tuntuu täyttävän hehtaarien alueen. Pauke ja räiskintä on liioittelevaa mutta tehokasta mielessä, joka yleensä yhdistetään johonkin, jolla on myös sisältöä. Jostain syystä tällaiset panostukset toimivat kuitenkin vain kerran ja jo toisella näkemällä esitys osoittautuu ohueksi, tyhjäksi ja aiheettomaksi.

Viihteen puolustajat muistuttavat, että viihde on viihdettä eikä pyri olemaan muuta. Kuitenkin sen välineistö pyrkii juuri johonkin muuhun: se pyrkii tehoihin, joita sillä ei ole sisällössään tai taidoissaan, ikään kuin muistuttamaan muodon puolesta taideilmiöitä, joita on toistettu viimeisen 200 vuoden aikana satoja kertoja ilman, että kokemus olisi ollut tyhjä, ohut tai aiheeton. Vaikka taiteen ja

viihteen raja on harmaata aluetta ja vaikea määritellä, rajan voi kuitenkin osoittaa käytäntöinä ja kokemuksina yksittäisen teoksen kohdalla ja suhteessa todellisiin kokijoihin.

Kaupallinen viihde pyrkii synnyttämään nonyylifenoli-efektin, varaamaan paikan, jolle on oikeakin ottaja, mutta näin varattuna paikan voi ”myydä” useaan kertaan, aina heti, kun edellisen teon tehot on huomattu tyhjiksi. Niinpä kaupallisella viihdeellä on myös ideologiset puolustajansa, joiden sanoma on yksinkertainen: jos voit luoda tarpeen ja myydä tyydytyksen moneen kertaan, älä päästä kokijaa koskaan oikean asian äärelle, sen, joka täyttää tilan ja toteuttaa tarpeen pysyvästi. N-efekti on siis olennainen osa kaupallista viihdettä. Ilman tällaista matkijan mahdollisuutta suuri osa viihdestä jäisi syntymättä, koska viihdelle on luultavasti vähemmän tarvetta kuin on kaupallista potentiaalia.

Tämä sama ilmiö näkyy myös ihmisen luontaisessa tarpeessa vakavuuteen. Vakavuus on outo ilmiö, sillä harvoinpa ihmiset ovat hilpeitäkään. Vakavuus on eräänlaista hartautta, joka saattaa syntyä luonnonilmiöiden edessä, harvinaisen kauneuden edessä, mykistävän kauheuden edessä tai silloin, kun ihminen kokee olevansa lähellä suurta oivallusta tai ihmeellistä yhteyttä, jota voi tuntea luonnon, eläinten tai ihmisten kanssa. Friedrich Hölderlin kirjoitti romaanissaan *Hyperion, eli erakko Kreikassa (Hyperion, oder der Eremit in Griechenland, 1799)*, kuinka jotkut kokemukset, ilman syytä, saavat aikaan suuren vakavuuden, jossa sanat eivät tule erittelemään kokemusta vaan kaikki on hyvin vahvasti sanojen tuolla puolen mutta usein silti vielä vahvemmin jaettu jonkun tai joidenkin kanssa, aivan kuin mieli olisi siirtynyt toiselle tasolle, jossa on mahdollista kommunikoida ilman sanoja. Myös rakkaus on Hölderlinin mielestä parhaimmillaan tällaista vakavuutta, kuin ilmestyksen edessä ihmeen jakamista, ihmeen, joka ei mahdu sanoihin, ei tekoihin, vaan on olemassa pysähtyneisyytenä ja antautumisena hetken edessä.

Hölderlin muistuttaa surumielisesti, että suurin osa ihmisistä ei koskaan koe vakavuutta, koska jokin pitää heidät niin kiinni näkyvässä ja hyödyn ajattelemisessa, että he eivät salli itsensä irrota arkipäiväisyydestä, jossa he uskovat aina seuraavassa hetkessä hyötyvänsä jotakin toisten kustannuksella. Usein he juuri ajattelevat hyötyvänsä niiden kustannuksella, joiden ”pää on pilvissä ja jalat pilven reunalla”. Heille jää arvoitukseksi, miksi toiset antautuvat tuollaisten tuntemusten vietäviksi ja siten sallivat toisten sotkea asiansa. Poroporvarillisuus, jota Hölderlin piti ihmisen onnettomuuksista surkeimpana,

on korjaamaton piirre eikä se koskaan voi tavoittaa vakavuutta, koska se ei voi muuttaa vakavuutta hyödykkeeksi.

Hölderlin oli kuitenkin väärässä, sillä nuo onnettomat ja monet muut ryhmät heidän vanavedessään ovat muuttaneet vakavuuden hyödykkeeksi, jota ovat myyneet jo pari sataa vuotta hyvällä voitolla. Pönöttäminen, jäykkä muodollisuus, joka aiemmin tarkoitti korkea-arvoisten edessä pökkurointia, on otettu uuteen käyttöön, ei enää osoittamaan kunnioitusta millekään tai kenellekään vaan toimimaan aivan itsekseen, jonkinlaisena omaksuttuna vakavuutena, jolla ei ole sisältöä mutta sitäkin enemmän muotoa. Siihen liittyy tapa pukeutua, tapa puhua, tapa liikkua ja kaikenlainen luonnollisen tai spontaanin reaktion puuttuminen. Pönöttäjät ovat aina epämukavissa vaatteissa, joilla ei ole mitään yhteyttä vaatteiden tehtäviin, kuten lämpötalouteen, istuvuuteen, ruumiinsuhteiden korjaamiseen tai silmän iloon. Pönöttäjän vaatteet ovat muoto, johon niiden kantaja on istutettu. Pönöttäjä puhuu väärällä korkeudella, liian korkealta tai matalalta, liian hitaasti tai liian esitelmöivästi, skandeeraten tai julistaen, käyttäen ”nyhän on niin” -tyyppisiä rakenteita. Hän saattaa puhua itsestään kolmannessa persoonassa. Pönöttöjä liikkuu liian hitaasti tai liian rivakasti. Jos heitä on lauma, he kulkevat ”arvokkaasti”, eli nykien ja hitaasti. He eivät reagoi mihinkään muuten kuin hidastetuista elokuvista tutuilla ilmeillä.

Näitä ihmisiä on maailma täynnä, jopa siinä määrin, että kun tapaa jonkun, joka ei käyttäydy näin, on hämmästynyt. Mutta suurempi ongelma on, että nämä ulkoiset esiintymisen muodot ovat lavenneet, runsastuneet ja muodollistuneet entisestään, minkä seurauksena jokainen tunnistaa jo pönöttöjän, ei suinkaan ollakseen toisin vaan ollakseen juuri niin. Kun nuori pari päättää mennä naimisiin, pari ei ryntää alttarille vaan katsoo oikeaksi tavaksi hitaasti askeltaa eteenpäin kuin kaksi vanhusta; kun urheilija menee suorituspaikalle, hän ei kävele sinne tai kiiruhda vaan askeltaa kuin huono tanssija, jalkaterät sivuille kääntyen; kun annetaan lahjoja, nyökkäillään jäykästi; kun lapsilla on juhlat, heille puetaan epämukavat vaatteet; jne. Tämä on levinnyt niin laajalle, että kukaan ei enää paljon mieti, miksi tilanteista, joiden pitäisi olla hauskoja ja rentoja, tehdään pönöttäviä. Lapsille opetetaan pönöttäminen itseisarvona ja sitä kutsutaan ”arvokkuudeksi” tai ”ottamiseksi huomioon”.

Lapset osaavat jo teennäiset käden kaaret ja kulmakarvojen kohottamiset, liioitellut kumartamiset ja honottamisen, koska he ovat nähneet ne niin todellisuudessa kuin sketseissäkin, ilman suurtakaan eroa. Tangomarkkinat ja oopperalaulajat, balettianssijat ja drag queenit toistavat näitä tekoja ja antavat

niille yhä uusia ilmiöitä mutta sisältö silti puuttuu. Teatterissakaan ei tyydytä kumartaan aplodeille vaan jo 40 vuotta on kumarrettu lattiaan asti; katsojatkaan eivät enää tyydy antamaan aplodeja vaan jokainen kapinen esitys saa nykyisin standing ovation'in, koska sellaisia näkee televisiossa.

Kun tällaisessa ilmanalassa puhuu vakavuudesta, kukaan ei ajattelekaan muuta kuin pönötystä. On lähes mahdotonta kuvata sanoin, kuinka vakavuus eroaa pönötyksestä. Hölderlinin kuvaama ylevöitynyt tunnetila on kokemus, jolla on syy ja seuraus mutta ei ehkä selvää sanastoa. Se on myös aina kertakokemus vaikka sille voi herkistyä, jolloin oppii antamaan sille aikaa ja tilaa. Toisaalta, jos pönötys vie kaiken huomion ja vaatii oppimista, miksi vaivata itseä jollakin, jota ei voi edes jakaa toisten kanssa yhtä helposti kuin pönötystä, jossa voi aina olla toisia parempi, laatia säännöt ja kontrolloida muita. Pönötys on sosiaalisesti palkitsevaa, koska se antaa loputtomasti aihetta arvostella toisia.

Kunnia on vastaavanlainen ilmiö, jonka ääneen lausuminenkin saa jotkut kiukustumaan. Kunniasäännöt ovat olleet hyvin tärkeitä yhteiskunnissa tai sellaisten puuttuessa, kun jotkut ovat halunneet toimia muilla periaatteilla kuin välittömän hyödyn tai tyydytyksen. Jotkin ammattikunnat ovat pitäneet tällaisia sääntöjä vaikka niiden edustajilla olisi helpompaa ilman. Hippokrateen vala on kunniasääntö, ministerin vala toinen. Ritareilla ja heidän nykyaikaisille vastineillaan oli kunniasäännöt. Munkkien naimattomuus on eräänlainen kunniasääntö. Sairaanhoidajilla on kunniasääntönsä, samoin opettajilla on ollut. Melkein kaikki näistä ovat mennyttä maailmaa, koska teollistuminen, liikakansoitus, kansainvälinen kauppa ja mediakumous ovat täysin muuttaneet yhteiselämän ehtoja.

Eräässä koulutuksessa osallistuja, keski-ikäinen nainen, poltti täysin hihansa, kun puheeksi otettiin kunnia ja sen merkitys johtamisessa. Hänen mukaansa koko ajatus kunniaa jonakin, jolla olisi merkitystä nykymaailmassa, oli naurettava. Ihmiset elävät hetkessä, toistensa armoilla, jossa sopeutuminen ja sosiaalinen nokkeluus on päivän sana, hän totesi. Keskustelussa oli selvä sukupuolijako: miehet näkivät kunniaa arvokkaita mahdollisuuksia, naiset sekavaa salapuhetta, jonka tarkoitus oli väistää aito kommunikaatio.

Kunniaa puhuminen tuo usein esille ylpeyden, joka on sen nonyylifenoli-efekti: jos ihminen katsoo, että jotkin toisille vieraat periaatteet säätelevät hänen ratkaisujaan, häntä pidetään ylpeänä tyyppinä, joka "ei vain suostu tulemaan tänne meidän muiden tasolle". Tämä toimii myös toisin päin: jos ihminen ei tiedä, mitä kunnia on, hänen on helppo ottaa ylimielinen asenne, jonka avulla

hän uskoo saavuttavansa saman, minkä toiset näyttävät saavuttavan kunniaperiaatteittensa kautta. On hyvin vaikea erottaa toisistaan ylpeyttä ja kunniaa, kun niitä katsoo ulkoapäin, joten ensimmäisellä voi uskoa korvaavansa jälkimmäisen ilman, että jää kiinni.

Sen sijaan paljon vakavampi ongelma liittyy ihmisen ominaislaatuihin. Martin Heidegger käytti kirjassaan *Olemisen ja aika* (*Sein und Zeit*, 1927) ilmaisua varsinainen ihminen (*der eigentliche Mensch*) ja ihmisen varsinaisuus (*die Eigentlichkeit des Menschen*). Keskustelun kielestä riippumatta nämä ilmaukset ovat herättäneet kysymyksen, mistä Heidegger voi tietää, mikä on (minulle) varsinaista. Eräs piirre, jolle Heidegger antaa paljon tilaa, on ihmisen oma kyky päätyä selvyyteen omasta varsinaisuudestaan: kun sen löytää, sitä ei epäile. Sitä ei siis kukaan, edes Heidegger, voi sanella, vaan se on elämisen eräs tehtävä, kiinnostava tai rasittava, riippuen temperamentista.

Varsinaistuminen tarkoittaa siis itseksi tulemistä niillä eväillä, joita itsellä on. Muiden eväät ovat omansa ja minun ovat vain minun. Monet filosofit ovat toiveikkaasti pitäneet ihmistä yleensä kiinnostuneena itseystään, vaikka maailma muuta osoittaakin. Mutta on kuitenkin totta, että teini-iässä, keski-ikä kriiseissä ja kuoleman kolkutellessa ihmiset tapaavat esittää kysymyksiä, jotka ainakin jotenkin liittyvät siihen, mitä juuri minusta pitäisi vielä tulla (tai irrota). Näyttää selvältä, että meissä on tällainen varsinaistumisen tarve, vaikka nykyisin ympäristö hyvin halukkaasti määrittelee kehdestä hautaan, mitä kenestäkin pitää tulla, mieluiten kaikista sitä samaa.

Itämaisen ja länsimaisen filosofian yhteinen eetos on ollut, että ihminen on kiinnostava ”yritys, jolla on vastassaan aika, pakko, sattuma sekä typerä ja jatkuvasti kasvava lauman määräysvalta” (Marguerite Yourcenar, *Käy kohti pimeää*, 290). Mutta ihmisellä on myös mahdollisuus tehdä tästä katastrofista jotakin, joka tyydyttää häntä. Teko tosin vaatii ponnisteluja, kestävyyttä olla yksin jotakin mieltä, toisten halveksuntaa ja tuomitsemista, sekä yksinäisyyden kokemista.

Niinpä useimmat haluavat valita jonkin toisen tien, minkä toisen tahansa. Tässä näemme taas kiinnostavan nonyylifenoli-efektin, jossa melkein samanlainen korvaa jonkin, joka ei ole ollenkaan sen kaltainen mutta näyttää täyttävän aukon, joskaan ei koskaan täytä tehtävää. Erityisen hyvin tämän tehtävän ovat ottaneet hengellisen säädyn edustajat, jotka toimivat asiantuntijoina moraalien, ihmisyyden, onnen, varmuuden ja oikeuden kysymyksissä, siis juuri niissä, joissa filosofien mukaan vain kukin ihminen itse on asiantuntijansa. Kirkko on

kehitellyt sekavan kokoelman tarinoita, uhkauksia, lupauksia, lohdutusta ja rituaaleja, joiden päätavoite on ollut ottaa ihmisen harteilta pois ihmisenä olemisen taakka ja korvata se jorinoilla, joilla ei ole mitään kosketuskohtaa juuri tämän ihmisen elämään.

Kirkon antama ”lohdutus” tarkoittaa ajattelemattomuutta, vieraan elämyksen omaksumista, ulkopuolisen selityksen antamista ilmiöille, joissa on olemassa mahdollisuus omaan kokemukseen. On kiinnostavaa seurata, kuinka psykoterapian ja -analyysin perinteet ovat viimeisen sadan vuoden aikana kipuilleet tässä kuviossa, toisaalta tunnistaen älyllisen velkansa filosofialle ja sen antamalle uskolle ihmiseen, toisaalta antaumisen kirkon helppoheikki-mentaliteetille ja yksinkertaistaville selityksille, jotka näyttävät pätevän kenen tahansa elämään. Ihmisen auttajat ovat vaikeuksissa, koska jos he ovat rehellisiä, he ohjaavat ihmisen tämän omalle, melko vaivalloiselle tielle, jossa tosin auttaja voi olla tueksi, mutta toisaalta he voivat myös hukuttaa ihmisen diagnoosin suohon, jossa he – kirkkoa mukaillen – nimeävät jollakin kahdestatoista diagnoosista ihmisen tilan ja pysäyttävät hänen tulemisensä itseksensä.

Näissä eksistentiaalisissa kysymyksissä n-efekti on luultavasti yhtä vaarallinen kuin biologisessa lisääntymisessä ja lajin säilyttämisessä. Taide, vakavuus ja kunnia ovat ehkä toisen asteen tarpeita sen rinnalla, että ihmiseltä jää kokonaan kokematta, mikä on häntä itseään, tai eliöltä loppuu evoluutio, koska muoviraaka-aine pysäyttää lajin lisääntymisen. Joka tapauksessa näyttää siltä, että keinot, joilla tuhoamme luonnon ja sen mahdollisuudet toipua luomalla katalia uusia aineita, ovat synnyttäneet tavan, jolla olemme köyhdyttäneet kulttuuriamme jo pitkän ajan, sitä sen kummemmin ihmettelemättä. Ehkä tästä n-efektin tunnistamisesta, sen kaikilla tasoilla, voisi kasvattaa lähestymistavan, joka osoittaa niitä herkkiä kohtia, joissa emme enää saa jatkaa korvaushoitoa vaan meidän on kiinnitettävä huomiomme vakavasti ihmisen tarpeiden hoitamiseen sellaisina kuin ne ovat itse kullekin varsinaisia ja koko luonnolle välttämättömiä.